

«Hvor de døde ikke dør»

Om likvendingsseremoniene på Madagaskar

AV ØYVIND DAHL

«Som levende er vi i samme hus,
som døde er vi i samme grav!»
(Gassisk uttrykk for slektsfellesskap)

Det lyder paradoksalt når en hevder at døden er det viktigste i gassernes liv. En skal imidlertid ikke ha oppholdt seg lenge på denne øya før en får erfare at uttalelsen inneholder en vesentlig karakteristikk av forhold som er særegne og typiske for folket som lever der.

Over et område som er nesten dobbelt så stort som Norge, er det selvsagt store lokale variasjoner når det gjelder religion, kultur og sosiale former. Likevel er det uomtvistelig at døden og skikkene omkring den står sentralt i alle gasseres liv. Det går an å hevde at dette er et grunnleggende fellestrekk for alle folkegruppene på Madagaskar.

I denne artikkelen skal vi i det vesentligste konsentrere oss om de såkalte likvendings-skikkene slik de praktiseres i Innlandet, vesentlig av folkegruppene Merina (1 570 000) og Betsileo (800 000). Denne avgrensningen er naturlig fordi det bare er disse gruppene som tar sine døde ut av graven, skifter liksvøp på dem for deretter å legge dem tilbake igjen under utfoldelse av store festligheter og særpregede seremonier.

Også hos andre folkegrupper, eller stammer som de ofte kalles på Madagaskar, finner en liknende seremonier. Hos Bara og Sakalava kan man ha sekundære begravelser en tid etter den første. Hos de fleste stammer er det også vanlig å føre de døde tilbake til familiegraven, om de skulle være så uheldige å dø langt hjemmefra. Hos Merina og Betsileo har disse skikkene etter hvert fått sitt spesielle særpreg og går under fellesbetegnelsen likvending. Vi skal se litt på hvordan de fremtrer, hvilken betydning de har i samfunnet og hva de formidler av grunnleggende verdier og livsholdninger hos de folk som praktiserer dem.

Bakgrunnen

Det synes helt klart at opprinnelsen til disse skikkene går langt tilbake i gassernes historie. Befolkningen på Madagaskar i dag er etterkommere av innflyttere fra Indonesia noe oppblandet med bantu-folk og arabere. Vi vet at utflyttere fra Indonesia drev handelsvirksomhet langs Øst-Afrika-kysten i tiden 400–1400 e. Kr. Merina-stammen som nå befinner seg i området rundt hovedstaden Antananarivo, er den stammen hvor de asiatiske trekk er mest fremtredende. De er lysebrune i huden og har glatt hår.

Språklig sett er det folkegrupper i Syd-øst Borneo som står gasserne nærmest og det er sannsynlig at det var herfra utvandringen foregikk (Dahl 1951, 1977). Men det er ikke bare språket som viser forbindelsene til denne del av verden. En rekke kulturfenomener og gjenstander finner vi igjen i dette øyriket. Utriggerkanoen er et eksempel, dødsskikkene et annet. Blant flere folkegrupper på Borneo er det vanlig med en sekundær begravelse og en behandling av de døde ben på ulike måter. Også i oppfatningen av døden og livet etter er der klare paralleller (Hudson 1966, Huntington 1979).

Mye tyder på at likvendingsseremoniene som en bare finner hos Betsileo og Merina, er en lokal tilpasning av en sekundær begravelse. Det finnes selvsagt store variasjoner innenfor området, men i store trekk har seremoniene samme forløp og samme funksjon over hele høylandsområdet.

De to folkegruppene står hverandre nær på flere områder. Deres eksistensgrunnlag er våtris, med noe kveghold. De økologiske betingelser i høylandet er temmelig like. Politisk og kulturelt har Betsileo vært dominert av Merina-kongedømmet fra begynnelsen av det forrige århundret. Hele landet ble gjort til fransk koloni i 1896, en periode som skulle vare like til 1960 da landet ble gjort til selvstendig republikk.

Gravkammeret

Kong Andrianapoinimérina som hersket over både Merina og Betsileo ved begynnelsen av 1800-tallet, oppfordret sine landsmenn til å investere i familiegraven: «Der er våre evige boliger» (Décary 1962:12). Overalt i innlandet vil en se de prangende gravkamre, noen er bygget i huggen sten, andre i sement. Noen er dekorert i friske farger, andre har ornamenter og arkader på toppen. Det slår en at

husene for de levende ofte har en langt lavere standard enn gravene for de døde, selv om det finnes store variasjoner.

Gravkammeret er oftest firkantet. En del av det ligger under jorden, en del over. Der er hyller på tre vegger. I veggen som vender mot vest, er det en stor tung dør som ofte er sperret av jord. Graven åpnes vanligvis om ettermiddagen, da står solen i vest og kan kaste lys inn i graven.

De døde legges inn på de nederste hyllene. Ved likvendingen flyttes de opp på høyere liggende hyller. Kjønnene holdes adskilt, menn for seg, kvinner for seg. Spedbarn blir ikke lagt i familiegraven. De kalles *zazarano*, vannbarn, og det heter at de ikke kan åpne den tunge døren til graven. Heller ikke kriminelle og offere for alvorlige smittsomme sykdommer får plass i graven, noe som anses for å være en stor ulykke for den som blir utelukket fra fellesskapet med forfedrene (Bloch 1971:162).

Tre typer likvending

Likvending heter på gassisk *famadthana*. Ordet er en substantivisk form av verbet *mamáðika* som betyr å snu, vende. Poenget i likvendingen er imidlertid ikke å snu liket, men å bytte liksvøp, eller i det minste å pakke liket inn i nye silkesvøp. For å gjøre dette kan det være nødvendig å snu og vende på liket. Fornyselsen av svøpet, *lam-baména*, (rødt klede) skjer normalt flere år etter den første begravelse slik at det vanligvis er tørre ben det dreier seg om. Selve forråtelsesperioden er også oppfattet som en kritisk fase og en overgangstid. Mange tabuer er knyttet til denne tiden.

I hovedsak finnes det tre typer av likvending:

1. Hjemførings-likvending. Dette er sannsynligvis den eldste typen (Bloch 1971:146, return-famadihana, Molet 1979:276, fam. de transfert). Dersom et familiemedlem dør langt borte fra fedregraven blir vedkommende vanligvis begravet provisorisk på stedet, ofte nedgravet. Den nærmeste familie har en sterk moralsk plikt til å føre benene hjem til familiegraven etter at 2–3 år er gått. Man nøyer seg vanligvis med de større ben: *taolambálo*, de åtte ben. I kaldetiden er det ikke uvanlig å se små kasser med rester etter de avdøde på taket av busser og biler på vei til hjemstedet ledsaget av nære familiemedlemmer. Bilen er da gjerne dekorert med et gassisk flagg.
2. Innvielses-likvending. Denne finner sted ved innvielsen av en ny

grav. Dersom en grav er blitt for liten eller for skrøpelig, hender det at familien i fellesskap bygger en ny. Men det er utenkelig å legge et nytt lik alene i en ny grav. Ordtaket sier: «En tom grav er sulten», eller «De døde vil være mange». Dersom en død ble lagt i graven alene, ville det ikke vare lenge før flere dødsfall ville ramme familien. Det vanlige er derfor å overføre tre etterfølgende generasjoner fra en felles stamfar til den nye graven. Det blir ansett som en stor ære for den avdøde slik å danne grunnstammen i en ny grav.

3. Prestisje-likvending. Denne er sannsynligvis den yngste form for likvending. Ved prestisje-likvending dreier det seg ikke om flytting, men om å skifte svøp på de som allerede ligger i graven. Vanligvis er det en nylig avdød som er midtpunkt i denne begivenheten.

Det finnes også andre typer likvending. F.eks. hender det at en mann som vil gifte seg på nytt flytter sin avdøde tidligere hustru over til hennes familiegrav, oftest hennes fars grav (Ramasindraibe 1971: 64).

Festens forløp

I motsetning til begravelsen er likvendingen en planlagt familiebegivenhet. Forberedelsene kan ha pågått i årevis. Slektinger, venner og frender inviteres og bringer med seg gaver som overrekkes etter utveksling av tradisjonelle taler. De store gaver: slaktokse, kostbare liksvøp, og større pengebeløp bringes med av dem som sto den avdøde nærmest, de såkalte *zanadrázana*, barn av avdøde. De mindre gaver, små kurver med ris og grønnsaker, små pengebeløp, o.a. blir omhyggelig skrevet ned i en notisbok. Denne danner grunnlaget for motytelser ved senere høve (Bloch 1971:154).

Slike fester kan samle anseelige folkemengder. Bloch nevner fra 165–500 ved de seremonier han observerte, og ingen av disse var spesielt store.

I det følgende beskrives en prestisje-likvending, men forløpet ved en hjemførings- eller innvielses-likvending følger stort sett det samme mønster.

Dagen før gravåpningen står en av de eldste frem i nærheten av graven og roper navnene på de av forfedrene som skal bæres ved likvendingen og varsler den forestående begivenhet. Selve tidspunktet er som regel fastlagt av den lokale spåmannen eller astrologen.

På festdagen går familien til graven med spader, nye liksvøp og matter. Prosesjonen ledes av det gassiske flagget som plasseres ved gravens nordøstlige hjørne. Dette er det hellige hjørne, også når det gjelder de levendes hus. Graven åpnes og de som skal få fornyet sine svøp blir tatt ut i solen. Den avdøde som er selve midtpunktet i begravelsen har ikke vært berørt siden begravelsen. Mange av de tilstedeværende kjente ham eller henne personlig og mange følelser vekkes til live. Nå får vedkommende 10–15 nye silkesvøp og blir pakket inn i en ny matte. De andre som er tatt ut har kanskje tidligere vært midtpunktet i en slik fest, og må nøye seg med 1–3 svøp. I tillegg benytter man anledningen til å skifte svøp på enkeltpersoner inne i graven uten å ta dem ut. De aller eldste, som man ikke lenger husker navnet på, blir bundtet sammen uansett hvem de er. Slik har man samtidig en generalopprydning inne i graven.

Så begynner selve festen. Det serveres ris, kokt oksekjøtt, kvinnene danser og halv-profesjonelle sangere og dansere sørger for den rette stemningen akkompagnert av tradisjonelle instrumenter: Trommer, fløyter og fioliner. Atmosfæren kan sammenliknes med en stor torgdag hvor man treffer nære og fjerne slektninger og alminnelige landsbyboere.

Deretter løftes de avdødes rester opp, og innpakket i silke og matter blir de båret med i en festlig prosesjon med sang og spill og dans. De kastes opp i luften, en kan høre benene knase. Man kan spøke med de avdøde og fortelle historier «for at de ikke skal være triste». Man tar gjerne en tur ut i landsbyen eller ut på markene. Etter å ha gått sju ganger rundt graven blir de så ført inn igjen og plassert på sine nye plasser.

Mattene som de døde har ligget på, blir nå revet i stykker av kvinnene. Alle forsøker å få tak i en bit av dem. I følge folketroen vil disse bringe fruktbarhet, og særlig de som ennå ikke har fått barn har her en mulighet til å få del i forfedrenes kraft slik at slekten kan sikres etterkommere.

Endringer i nyere tid

Hjemførings- og innvielses-likvending synes å være en gammel tradisjon. Prestisje-likvendingen derimot ser ut til å være overraskende ny. Utviklingen i de senere år synes å ha gitt den større utbredelse og prestisje. Hos Betsileo er pretisjelikvendingen kommet inn vesentlig i dette århundre under påvirkning fra Merina. Betsileo har i det hele

tatt lånt mye om gravskikkene fra Merina. Tidligere brukte de jordhuler som gravplass. Nå er det mer alminnelig å bygge gravkammer slik som Merina (Kottak 1980:223,253,269).

Også i Imerina-området synes prestisjelikvendingen å være kommet i bruk etter den fransk-gassiske krig i 1885. Den tok seg opp under spanskesyken i 1919–21. I eldre etnografiske verker er likvendingen, *famadihana*, enten overfladisk beskrevet eller ikke omtalt. Derimot er nasjonal- og nyttårsfesten, *fandróana*, omhyggelig beskrevet. Denne ble feiret både ved det kongelige hoff og i storfamiliene til ære for kongen/dronningen. Den var en symbolsk renselsesfest, derav navnet *fandróana*, «bad» (Molet 1979a:246–269). Det ble slaktet fjærkre og storfe og ofret til forfedrene. Natten før selve festen ble seksuelle tabu opphevet, noe som også var vanlig ved begravelser i hvert fall hos Betsileo (Dubois 1938:666) og Bara (Huntington 1979: 103,114).

Etter franskmennenes maktovertagelse i 1897, ble *fandróana* forbudt. Den var nær knyttet til Merina-kongedømmet. Mye tyder på at det først er etter dette at prestisje-likvendingen har kommet inn som en lokal erstatning for *fandróana* (Molet 1979b:293–4).

Det synes klart at *famadihana* har hatt en bestemt bakgrunn i tradisjonelle religiøse forestillinger. I nyere tid, og kanskje spesielt etter innføringen av kristendommen, har disse kommet mer i bakgrunnen, selv om mange elementer henger igjen. Men mye tyder på at den sosiale betydning nå er den viktigste.

Likvending og slektskap

Innen Merina praktiseres i stor grad inngifte innen slekten eller klanen. Det var ansett som ideelt om ektefellene kom fra samme klan, at de hadde samme *rázana*, forfedre/mødre. Dette ble også begrunnet med at eiendommen, rismarkene, dermed kunne holdes innen slekten (Bloch 1971:54).

Disse «bilateral in-marrying kinship groups» kaller Bloch for en *deme* etter Murdoch som bruker betegnelsen innen Malayo-Polynesiske områder (Bloch 1971:46). Disse *demes* var en gang grupper bundet til tradisjonelle områder innen det gamle Merina-kjerneområdet (Imerina). Utflyttede Merina vil selv i tredje generasjon regne kjerneområdet som sitt hjemland, *tanindrázana*, forfedrenes jord. Når han en gang dør, vil han bli begravet i et gravkammer i forfedrenes hjemby. Selv om han hele sitt liv har bodd i en

landsby langt borte fra graven, vil han regne seg som *vahiny*, fremmed i denne landsbyen. Derfor kan man si at en manns hjemsted er mer bestemt av hvor han skal begravnes enn hvor han lever...

Den enkelte står forholdsvis fritt når det gjelder valg av familiegrav og dermed slektstilhørighet. Bloch oppgir i en statistikk at 50% av mennene og 20% av kvinnene valgte fars familiegrav. 27% av mennene og 26% av kvinnene valgte mors grav. 25% av kvinnene valgte sin ektefelles grav, mens bare 5% av mennene. Resten fordelte seg på besteforeldrenes og andre nærstående slektningers grav (Bloch 1971:115. Flere begrunnet valg av grav ut fra den de hadde stått nærmest i levende live, mor, far eller ektefelle.

Dette bekrefter den sosiale organisasjonen innen Betsileo og Merina. Slekten kan regnes både etter fars- og mors-siden, men fars avstamning synes viktigst og tilknytningen til hans familiegrav mest alminnelig. Nesten alle ekteskap er virilokale, dvs. de nygifte slår seg ned i mannens landsby, oftest hans fars. De fleste dyrker sin fars rismarker, men de kan også overta og dyrke eiendom arvet fra sin mor eller svigerforeldre.

Selv om alle ekteskap ideelt sett burde finne sted innenfor samme *deme*, er det nå stadig flere som gifter seg utenfor familien. Dette fører til en viss oppløsning av gamle bånd. Men ved valg av grav bestemmes familietilhørigheten. Medlemskapet opprettholdes ved at man tar del i gravseremoniene og bidrar til vedlikehold evt. nybygging av slektens familiegrav.

Blochs tese om at de døde strukturerer de levendes samfunn er på mange måter illustrerende når en ser på sosial organisasjon hos Merina og Betsileo (Bloch 1971:122,220).

Ånder og de dodes kollektiv

En del forskere har hevdet at eskatologiske forestillinger er av liten betydning på Madagaskar (Bloch 1971:124, Huntington 1979:97). Jeg er imidlertid ikke overbevist om at de har trengt dypt nok inn i gassernes religiøse forestillinger. Det kan også tenkes at slike forestillinger har vært mer fremtredende tidligere og at de er blitt svekket ved innføringen av kristendommen. Muligens er de sosiale funksjoner blitt viktigere på grunn av de omfattende endringer i samfunnet for øvrig.

Ifølge gassisk tankegang består mennesket av en synlig del, leget, og en usynlig og immateriell del, som blir betegnet med ulike

navn: *avélo*, *ángatra*, *ambiróa*, *fanáhy*, og mange flere. (Jfr. Molet 1979b:327). Det er sannsynlig at alle disse begrepene har hatt sin spesielle betydning i gammel tid, i dag har de en tendens til å gå over i hverandre. Generelt kan en si at *ángatra* er et vagt uttrykk for ånder i sin alminnelighet, *ambiróa* et uttrykk for menneskets dobbeltgjenger, skygge, (ordet har indonesisk opprinnelse) og *fanáhy* som den mer moderne term for ånd, sjel. Ordet kan også bety bevissthet. (Ordet *fanáhy* brukes i kristen sammenheng.)

Menneskets *ambiróa* kan forlate legemet ved sykdom. Den må da kalles tilbake ved medisinmannens hjelp. Ved død blir *ambiróa* tvunget til å forlate legemet. Den kan oppholde seg i eller omkring graven, mange hevder at menneskets *ángatra* drar til fjellet Ambovombé, noen mener at den kan manifestere seg i sommerfugler, *lóló*, eller ta bolig i slanger, *dóna*.

Dagen før en likvending er det vanlig at en av de eldste påkaller *ambiróa* til de som skal ekshumeres slik at de skal være til stede ved festlighetene. Forfedrenes ånder kan også påkalles ved andre anledninger i forbindelse med ofringer og bønner om gode avlinger og mange arvinger. Når forfedrene anropes ved bønn og offer er det ikke særskilte, navngitte avdøde appellen rettes til. De døde danner derimot et kollektiv og etterkommerne henvender seg til dem samlet.

Det er vanskelig å få klart svar på hvorfor man feirer likvendingen. Det mest vanlige svar er at dette er forfedrenes skikk, *fómban-drázana*, og dermed rett og riktig. Forfedrenes autoritet er avgjørende. Det påhviler de gjenlevende en plikt til å gjennomføre seremoniene etter forfedrenes skikk.

En del forskere har vært inne på tanken om at likvendingen kan ses på som en sekundær begravelse. Ser vi på de tre typene vi har omtalt, er det bare hjemføringen som kan ha denne betydning. Innvielsen tjener et annet formål. Prestisje-likvendingen synes først og fremst å være motivert ut fra den sosiale betydningen, prestisjen. Det går ikke an å hevde at begravelsen ikke er fullført uten denne seremoni. Det er nemlig ikke alle avdøde som blir gjenstand for en slik likvending. Videre forekommer det ofte at en avdød kan tas ut og skiftes svøp på opptil flere ganger. Når det gjelder hjemføring derimot, går det an å tenke seg at den avdøde gjennomgår en forvandling, en slags guddommeliggjøring. I hvert fall er denne type likvending åpenbart den viktigste. Den døde må under alle omstendigheter føres hjem til sine, uten denne hjemføring er vedkommende nærmest forlapt. Etter en hjemføringslikvending har også han fått

del i forfedrenes kollektive status og har dermed også innflytelse i de levendes samfunn.

Pliktmotivet

I gassiske omtaler av likvendingen understrekes pliktmotivet sterkt. Dersom forfedrenes skikk ikke gjennomføres, rammes de gjenlevende av *tsíny*, som er et uttrykk for en vanskelig definerbar skyld, «blame, guilt». *Tsíny* er forårsaket av gale handlinger, særlig overfor slekt. Konsekvensene kan bli katastrofale:

«Hvis noen rammes av *tsíny*,
vil intet lykkes for ham,
kyrne vil dø av gresset de spiser,
grisene lammes,
sauene vil få hovne kjertler,
fjærkreet kolera,
katten vil spise kyllingene,
rugeeggene vil aldri åpne seg,
risen blir bare halm,

...

Det man strever med vil ikke lønne seg,

...

Hvis man blir syk, vil man ikke komme seg,
og selv om man gjør det, vil man bli krøpling,
pass derfor på å unngå *tsíny*.»

(Andriamanjato 1957:63-4)

Denne skyld er imidlertid umulig å unngå helt fordi man aldri vil kunne oppfylle alle sine forpliktelse, spesielt overfor sin slekt. Som R. Andriamanjato sier det: «En gasser kjenner seg alltid skyldig, når han handler, taler eller tenker» (ibid:16). Derfor er det også viktig for enhver som skal tale offentlig at han ber om unnskyldning, om at skylden skal fjernes, en god del av talen medgår til dette. Denne unnskyldning må komme *før* en handler eller taler, ikke etter.

Når man ved å gjennomføre likvendingen har gjort sin plikt overfor den døde, er man fri for skyld som har samlet seg opp i lengre tid, og hva bedre er, det blir nå forfedrene som blir skyldnere slik at en heretter kan vente hell og lykke. I tilfelle at en lykkes økonomisk og sosialt, behøver heller ingen å misunne en, lykken skyldes en vellykket gjennomføring av likvendingen. Kanskje det ble en fest som

det blir snakket om i lang tid etter. Derfor er det heller ikke ulogisk at en nytter anledningen til å be om forfedrenes velsignelse, *tsodrá-no*. Det blir gjerne en av de eldste som står forfedrene nærmest, som gjør dette. Velsignelsen skjer ofte rent symbolsk ved at det sprinkles vann over de tilstedeværende samtidig som det holdes en tradisjonell tale som uttrykker forfedrenes velsignelse. Det følgende er elementer som ofte går igjen:

«Måtte oksenes horn blir lange,
måtte grøden bli stor på markene,
og fremgangen vises i landsbyene.
Måtte dere få barn og etterkommere,
syv sønner og syv døtre.
Måtte pengepungen dere nå har tømt bli full igjen,
og rishuset dere har skrappt bli velfyllt igjen.»

(Andriamampihantona 1977:43f)

Sitatet avspeiler troen på at forfedrene gir fruktbarhet på markene og avkom for både dyr og mennesker. Dette forklarer også hvorfor kvinner som ikke har født ønsker å ha fysisk kontakt med de avdøde og river til seg mattene som forfedrene har ligget i.

Ønsket om å bli forenet med sine forfedre tas nærmest for gitt. Å bli gravlagt definitivt utenfor familiegraven er å være uten familie. Det er ikke bare en ulykke, men også en skam. Ulykke og sykdom kan ramme de gjenlevende om ikke den døde blir brakt hjem. Denne plikten er langt viktigere enn plikten til å feire såkalt prestisje-likvending, som er mer et uttrykk for overskudd. Enkelte familier må endog sette seg i gjeld for å få sine nærmeste hjem til graven.

Det hender at noen dør i utlandet eller på havet slik at det blir umulig å bringe vedkommende hjem. I slike tilfeller kan familien reise en minnestøtte under en fest som tilsvarende likvendingsfesten. Man tenker seg at den avdødes ånd kan kalles tilbake på denne måten. Men denne måten er en nødsforanstaltning, så sant det er mulig vil man bringe *taolambálo*, de åtte ben, tilbake til familiegraven.

Sosial betydning

Den sosiale betydning kan selvsagt ikke skilles helt fra den mentale og religiøse. Men for oss kan det være nyttig å behandle denne spesielt.

Som utlendinger ser vi gjerne det makabre i disse skikkene. Gasse-

ren er langt mer opptatt av det sosiale fellesskap. Derfor er også likvendingen en gledesfest. Invitasjoner sendes og tas imot, gaver og andeler som blir tatt imot, sosiale kontakter av alle mulige slag, reiser, opphold hos slekt og venner, gjestfrihet, tjenester som utveksles, diskusjoner og samtaler, måltidsfellesskap og musikalske og religiøse opplevelser knytter tusen tråder mellom alle deltagerne og likeså til tilskuerne. Alle kjenner solidaritet, samhörighet og fellesskap. Familiemedlemmene blir kjent med sine røtter og sin slekt. Man får bekreftet den styrke og støtte som en kan regne med i sin egen kamp for tilværelsen.

Festen er fremfor alt en familiebegivenhet. Den gifteferdige ungdommen får mulighet til å finne sin tilkommende innenfor sin egen slekt eller *deme* i pakt med tradisjonen. Det er heller ikke uvanlig at dansen fortsetter utover kveldene, med god mat og sterke drikker. Det kan utvikle seg til orgier (Rajaoson 1969) der erotikken har sin plass på samme måten som ved begravelser. Dette er heller ikke uvanlig innen andre stammer på Madagaskar (Betsiléo, Bára, Sakaláva, Vézo). Vézo i Menabé-området dekorerer sine graver med manns- og kvinnefigurer med sterkt overdrevne kjønnsorganer, til dels også i samleiestilling (Décary 1962:223). Med forfedrenes evne til å gi fruktbarhet i minne er egentlig denne siden av grav- og likvendingsskikkene helt logisk og konsistent.

Likvendingen skjer i en atmosfære av fest og glede, sang og dans. Man kler seg i tradisjonelle drakter og lytter til eksperter i nasjonal retorikk. En deltaker sier det slik:

«Famadihana er en gledesfest. Den bringer velsignelse og alt godt fordi den er avslutningen på en lenge planlagt hensikt. Man er fri sitt løfte til forfedrene. Man har gjort sin plikt. Hva som enn er bakgrunnen til likvendingen så er det en gledesfest. I noen land bringer man mat til graven, andre bringer blomster eller pynt. Men vi mener at å stille pent med benene er det beste vi kan gjøre for å minnes de avdøde. Når vi pakker den døde i svøpet er det en individuell behandling av den døde. Men i graven er det en kollektiv enhet.»

(Ramasindraibe 1971:65)

Deltakelsen i likvendingen gir både rettigheter og plikter, prestisje og velsignelse. Det er samtidig en demonstrasjon av slektens velstand.

Likvendingifesten medfører også en god del omfordeling av res-

surser. Det er marked for liksvøp, *lambaména*. Offerdyr, mat og drikke er nødvendig. Det er behov for håndverkere til bygging av graver selv om det vesentligste av arbeidet blir gjort ved dugnad. Også myndighetene skal ha sin avgift for å gi tillatelse til åpning av gravene.

I tidligere tider var det gjerne stormennene som sto bak og arrangerte de store seremoniene. Fattige folk kunne gi mindre og motta forholdsvis mer enn velstående folk. På den måten hadde seremoniene en viss utjevne effekt. Etter hvert har skikken mer og mer fått preg av prestisje. Også fattigfolk begynte å invitere til slike fester. Det ble lagt vekt på at alle skulle bidra likt uansett evne. Dette har ført til at skikken har fått en mer utsugende effekt. Det er mange som har vært tvunget til å selge både dyr og jord eller stifte gjeld for å klare utgiftene.

Aktuell debatt

Likvendingsskikkene er omdiskuterte av gasserne selv. Debatten går særlig på to plan: For det første er man opptatt av de store kostnadene, og for det andre gjelder det forholdet til religionen.

Det er hevet over tvil at dette er kostbare seremonier. Sosialantropologer som har studert fenomenene nevner utgifter fra 123 000 FMG (US \$ 492) til 270 000 FMG (US \$ 1 080) for slike seremonier. En ny grav kostet fra 135 000 FMG (US \$ 540) til 700 000 FMG (US \$ 2 800) (Bloch 1971:148, Kottak 1980:235). Dette er betydelige beløp i et jordbrukssamfunn som ennå i stor grad er basert på selvforsyning. Utgiftene er også investeringer i uomsettelige, uproduktive prestisjesymboler. Gassernes dødsseremonier har vært kalt den gassiske økonomis blodsykdom.

I et gassisk avisinnlegg tar innsenderen til orde for at det hele må kunne gjøres enklere og billigere. Når noen må ta opp gjeld for å kunne gjennomføre disse festene, så må det være en misforståelse av forfedrenes vilje:

«Skulle forfedrene være gale? Langt ifra. Skulle forfedrene vel-signe etterkommere som strides og tvinger hverandre i ulykker? Nei, forfedrene rystes i sorg og oppgitthet når de ser dette fra den andre siden!»

(Madagascar Matin 19.09.77)

Den andre debatten kommer særlig fra kirkelig hold. Her skal den bare kort refereres:

Den romersk-katolske kirken har uten tvil vært mest åpen for å tilpasse skikken. Det er vanlig å holde messer for de avdøde, de katolske prestene deltar gjerne også ved likvendingsfesten, skvetter vievann på graven og holder korte taler med bønner til Gud og helgene. Det er ikke utenkelig at helgener og forfedre går i ett for den vanlige tilhører.

Kirken tar også avstand fra støyende og hedenske riter, moralske utskeielser, og overdreven overdådighet med alkohol. I stedet ledes prosesjonen av et kors, og det synges salmer i stedet for det ukontrollerte leven som ellers følger festen.

Sannsynligvis var det for å gi et konkret eksempel at 31 avdøde pater og utenlandske misjonærer den 14. september 1980 ble flyttet fra en grav til en ny under festligheter som til forveksling liknet på en gassisk likvendingsfest. Festen blir imidlertid ikke kalt *famadihana*, likvending, men *famonósan-dámiba*, liksvøping. Festen ble lagt på et noenlunde nøkternt plan, men den katolske messen ble ledet av den gassiske kardinal og vekte stor oppsikt (Lakroá 21.09.80).

De protestantiske kirkene (luthersk og reformert) har offisielt tatt avstand fra likvending. I kirkeloven trues det med ekskommunion dersom man gjennomfører likvending mot den avdødes vilje. I praksis har man likevel funnet frem til et modus vivendi der man deltar på festene fordi det er en familiefest, men tar avstand fra seremonier som knytter til hedenskapet. Overdådighet og moralske utskeielser blir også kritisert. Mange prester og kirkelige arbeidere har også hatt forenklete seremonier i forbindelse med sin egen familiegrav.

Man har også gått til Bibelen for å finne belegg for en slik praksis. Når det gjelder familiegraven vises det til Abraham som skaffet slekten et gravsted i Makpelahulen hvor han selv ble gravlagt (1. Mos. 23,8-9; 25,7-10). Her ble også Jakob gravlagt etter sitt ønske (1. Mos. 49,29-32; 50,12-13). Både Jakob og Josef ble også hjemført til sin fedregrav (1. Mos 50,1-13; 24-26; 2. Mos. 13,19; Josva 24,32). Ut fra dette er det ikke problematisk å begrunne både hjemføring og innvielse. Verre er det å finne belegg for prestisjelikvendingen. Men her henviser man gjerne til budet om å hedre sin far og sin mor (2. Mos. 20,12). Men dette er også blitt imøtegått:

«Dette er en altfor overfladisk ide! Selv om en tar teksten bokstavelig, er det en blank løgn. Sier budet kanskje: «Du skal hedre liket til din far og din mor»? Eller «Før hjem dine forfedres «åtte ben»? Selv en idiot vil forstå at det er den levende far og mor Gud vil at vi skal hedre ...»

(Mpamangy, 1953:100-101)

De kretser som har gått sterkest imot likvendingsseremoniene er mer eller mindre fanatiske vekkelsesbevegelser som insisterer på å legge de døde i enkeltgraver for å hindre likvending. Argumentasjonen går ut på at likvendingen er så bundet til det gamle hedenskapet at den ikke kan feires som en kristen fest: Ofringer, tilbedelse til forfedrene, moralske utskielser og sløsing med knappe ressurser følger uavvendelig med. Det er særlig innenfor den lutherske kirken at disse bevegelsene har stor innflytelse. Men som vi har sett er meninger og praksis heller ikke ensartet innenfor denne kirken.

Holdning til liv og død

Verken kristen misjonsvirksomhet eller debatten om sløsing av knappe midler til en ikke-produktiv sektor har kunnet stanse den økende utbredelse likvendingsskikkene har hatt. Det er også bemerkelsesverdig at heller ikke myndighetene gjør forsøk på å bremse denne praksisen. Forklaringen kan ligge i at skikken ses på som ekte gassisk, nasjonal og original. Å kritisere den kan bare ses på som angrep på den nasjonale, gassiske kultur. Ingen regjering ville ta den belastningen i en tid hvor man nettopp forsøker å bygge opp den nasjonale selvfølelse og revurdere gammel gassisk kultur. (Jfr. vår egen nasjonalromantiske periode ...)

Døds- og likvendingsskikkene er en refleks av grunnleggende sosiale og religiøse verdier i det gassiske samfunnet. Men de er også noe mye mer enn en refleks. Ved at skikkene gjennomføres etter de gamle tradisjonene, tilpasses nye historiske forutsetninger og begrensninger, blir de også med på å forme disse verdiene. De bidrar til å grunnfeste slektsidentiteten hos nye slekter som vokser opp.

Gasserne har vanligvis en avslappet holdning til døden. Den kommer når skjebnen vil, enhver vil få sin tur. Døden er heller ikke omfattet med den unnvikelse som er vanlig her hos oss. De døde blir behandlet og stelt med og ikke gjemt bort. Gravene kan ofte befinne seg midt i landsbyen. Selv om gasseren er glad i livet – «*Mámy ný*

aina», (livet er søtt), sier han – har han et realistisk eller skal vi si fatalistisk forhold til døden. Men døden betyr heller ikke det store brudd. Madagaskar er øya hvor de døde ikke dør, de lever videre i sin egen verden og i de gjenlevendes samfunn med de døde, i hvert fall så lenge som navnene kan huskes.

LITTERATURLISTE

- Andriamanjato, R. *Le tsiny et le tody dans la pensée malgache*. Présence Africaine, Paris. 1957
- Andriamampihantona *Kabary Betsileo. Fanao am-pamadihana*. Office du livre Malagasy, Antananarivo. 1977.
- Bloch, M. *Placing the Dead*. Tombs, Ancestral Villages, and Kinship Organization in Madagascar. Seminar Press. London. 1971.
- Dahl, O. C. *Malgache et Maanjan*. Une comparaison linguistique. Egede Instituttet, Oslo. *La subdivision de la famille Barito et la place du Malgache*. Acta Orientalia 38: 77–134. 1951, 1977.
- Decary, R. *La mort et les coutumes funéraires à Madagascar*. Maisonneuve et Larose, Paris. 1962.
- Dubois, R. P. *Monographie des Betsileo*, Institut d'Ethnologie, Paris. 1938.
- Hudson, A. B. Death Ceremonies of the Padju Epat Ma'anyan Dayaks. *Sarawak Museum Journal* 13: 341–416. 1966.
- Huntington, R. *Celebrations of Death*. Cambridge Univ. Press, Cambridge. 1979
- Kottak, C. P. *The Past in the Present*. History, Ecology, and Cultural Variation in Highland Madagascar. Ann Arbor. Univ. of Michigan Press. 1980.
- Lakroan' i Madagasikara *Famonosan-damba ireo misionera*. 21.09.1980. Antananarivo.
- Madagascar Matin *Azo tanterahina amin'ny fomba tsotra sy maotina ny famadihan-drazana*. 19.09.1977. Antananarivo.
- Mpamangy *Momba ny famadihana* (R. G:) pp. 100–101. 1953.
- Molet, L. *La Conception Malgache du Monde, du Surnaturel et de l'Homme en Imerina*. Tome I: La Conception du Monde et du surnaturel. Harmattan, Paris. *Conception Malgache du Monde, du Surnaturel et de l'Homme en Imerina*. Tome 2. Anthropologie. Editions Harmattan, Paris. 1979a, 1979b.
- Rajaoson, F. *Contribution à l'étude de Famadihana sur les Hauts Plateaux de Madagascar*. Thèse III cycle, Lettres, Paris. 1969.
- Ramasindraibe, P. *Ny fihavanana*. Fomba fifandraisan ny samy Malagasy. Antananarivo. 1971.